

komplexxebb képek rajzolódnak ki, a helyszíneken talált – és árnyaltan elemzett –, változatosabbnál változatosabb helyzetekre pedig a nacionalizmus konstruktivista felfogása nem mindig nyújt kielégítő magyarázatot. A szerző is rámutat: „egyértelmű, hogy a prenatalista korszak csoportszerkezete komolyan befolyásolta a nemzeti integráció esélyeit, és konfliktushelyzetben a fix határokkal rendelkező csoportokat könnyebben lehetett mobilizálni, mint a bizonytalan határukat.” (132.). Márpedig gyakran épp a prenatalista korszak fix határai váltak a modern nemzetek határaivá. A nacionalizmussal foglalkozó szakirodalom vitás kérdéseire tehát itt sem kapunk egyértelmű választ, igaz, lehet, hogy Varga Bálintnak nem is állt szándékában az ellentmondások feloldása, hanem csak a problémákra szeretett volna rámutatni. Mindenesetre talán jót tett volna a munkának, ha a szerző egységesebb keretbe foglalja és kiemeli az elméleti kérdéseket (beleértve például a pillérkoncepciót is), illetve alaposabban kibontja és elhelyezi a szakirodalomban a „nemzeti integráció” fogalmát.

Mindent összevetve Varga Bálint jól strukturáltan és fegyelmezetten mutatja be témáját, noha az meglehetősen szerteágazó, és számos helyen csábítana izgalmas kitérőkre. Elismerésre méltó a választott szempontok következetes és arányos érvényesítése (például a zsidó lakosság bemutatása az egyes településeken), a tárgyilagos, egyszerre tömör és világos stílus, valamint a nemzetközi szakirodalomra való hivatkozások nagy aránya, különösen annak tükrében, hogy magyar(országi) kérdéskör a könyv tárgya. Ugyanakkor a konstruktivizmus túlzott érvényesítésének csapdái is kiolvashatók a könyvből, vagyis hogy az érvként szolgálhat a mindenkor hatalmas aszimmetriák legitimálására. E szerint nemcsak a történelmet írják a győztesek, hanem a jelent és a jövőt is az erősebbek határozzák meg, ami mintegy az erőszakos integráció (a szerző által elutasított fogalommal: erőszakos asszimiláció) tudomásul vételét is sugallhatja. Amellett, hogy a kérdéskör kompakt és jól használható feldolgozásáról van szó, egyértelmű érveik közé lehet sorolni azt is, hogy a szerző nem fél felvetni és felvállalni olyan újszerű, akár vitatható észrevételeket sem, amelyek szembe mennek a meghatározó nemzeti fősodrok – különösen a nemzeti elvet is tükröző narratívák – képviselőivel, magyarokkal és nem magyarokkal egyaránt. Az *Árpád a város fölött* így remélhetőleg inspirálóan hat majd a további szakmai diskurzusokra is.

Patakfalvi-Czirják Ágnes – Zahorán Csaba

„KEDVES LAJOSOM!”

Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916

S.a.r., bev. és mutató: Reisz T. Csaba

(Századok Könyvek 2.)

Magyar Történelmi Társulat – MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2017. 234 oldal

A Századok Könyvek első forráskiadványa egy olyan tudósszemélyiség alakját jelenítette meg, aki a Magyar Történelmi Társulatban és az Akadémián viselt tisztségei révén a 20. század első harmadában szívós kitartással szervezte a történettudományi művek megjelentetését, és megvalósította a történeti kutatási infrastruktúra alapintézményét, a forrásanyag használatát optimalizáló levéltári célépület befejezését. Csánki Dezső nevét azonban hamarosan mégis már csak szűk szakmai kör tartotta számon. A szélesebb közönség számára az Országos Levéltár bejáratánál márványtábla őrzi megfakult emlékét, s ugyanott, a főigazgatói szobát még évtizedekig ékesítette – igaz később az obligát Lenin kép társaságában – a róla készült olajfestmény. E portré megtekintése az 1970-es évek közepén viszont már arra a töredelmes

vallomásra készítette a frissen választott történész akadémikust, a Társulat és az Akadémia későbbi elnökét, Berend T. Ivánt, hogy ő bizony nem ismeri Csánki nevét, s nem is hallott tudományos munkásságáról sem. Az egyik legújabb historiográfiai áttekintés is adós maradt ezzel a felvilágosítással, mert személye és tisztségei kapcsán meg sem említette kutatási területét, a máig kézikönyvnek számító többkötetes történeti földrajzi alpművét. De leveleinek címzettje, Thallóczy Lajos sem járt jobban ebben az összefoglalóban. Az akadémikus szerző a fiatal magyar történészek bécsi „helyzetbe hozását” tekintette egyedüli érdemének, szót sem ejtve a közép- és kora újkori Magyarország balkáni kapcsolatait feltáró tanulmányairól és a kérdéskör sokoldalú megközelítését biztosító forráskiadásairól.

Csánki leveleinek közzététele azért is bizonyult hasznos vállalkozásnak, mert egyfelől korrigálta, valamint hiánypótló adatokkal egészítette ki, ezáltal pontosítva a historiográfiai feldolgozások megállapításait, másfelől pedig teljesen egyedi képet nyújtott a generációs érdekérvényesítés működési mechanizmusáról egy szakmai közegben. Thallóczy és Csánki egy életen át tartó barátságát ugyanis az azonos életkor, a budapesti egyetemen folytatott közös tanulmányok és a hasonlóan alacsony szociális léthelyzet alapozta meg. Ezzel összefüggésben nemcsak a korszak iránt érdeklődő történészeknek, hanem a laikusok számára is élvezetes és igen tanulságos olvasmány az alföldi református lelkészcsalád és a budai katolikus kishivatalnok família szerteágazó társadalmi kötődését, szakmai és házassági kapcsolatait feltáró genealógiai összeállítás. Végeredményben mindkettőjüknek kiemelkedő tehetsége, sokoldalú szakmai felkészültsége, mértéket nem ismerő szorgalma és ambíciója teremtetten meg a tudományos pályafutás esélyét, de a nagyívű szakmai karriert elősegítő külföldi egyetemi tanulmányút egyiküknek sem jutott osztályrészül. A mozgékony, kivételes nyelvtelhetséggel megáldott Thallóczy a külföldi szakfolyóiratok és a szakirodalom rendszeres szemlélésével pótolta egyetemi képzésének szakmai hiányait. A történelemkedvelő gazdasági szakminiszter, báró Kemény Gábor megbízásából végzett gazdaságdiplomáciai utazásai során az 1880-as évek elejétől tökéletesítette egyedülálló nyelvtudását és halmozta fel kivételes ismereteit a szláv világ, a Balkán és a Levante viszonyairól. Csánki szemhatára viszont alig terjedt túl a kettős monarchia területén. Személyes viszonyukban a kezdetektől Thallóczy segítő mentor szerepe dominált, s közbenjárása hártotta el Csánki országos levéltári alkalmazása elől az utolsó akadályokat. Kettőjük kapcsolatában az sem okozott törést, hogy Csánki nagyon finoman jelezte az időközben intézményt és fővárost váltó barátjának, hogy nem végez anyaggyűjtést Bosznia oklevéltárának összeállításához (6. levél, 1892. november 4.). A századforduló után Thallóczy azonban már különleges bécsi informális pozícióját használta fel a kormányzati döntések budapesti előkészítőinek meggyőzésére, hogy a magyar állam tekintélye megköveteli írásos örökségének, a méltánytalan körülmények között kezelt történeti forrásanyagának szakszerű elhelyezését, amelynek megvalósítására sikerrel egyengette régi barátja 1912-ben bekövetkezett kinevezését az Országos Levéltár vezetői posztjára. Csánki ezúttal hamarosan viszonzta a hivatali karrierje betetőzéséhez nélkülözhetetlen támogatást. Mint a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnöke oroszlánrészt vállalt Thallóczy Lajos 1913. decemberi elnökké választásában. A dualizmus idején – Horváth Mihály és Ipolyi Arnold pár éves működését leszámítva, – a Társulat élén többnyire a történelem iránt érdeklődő grófi díszelnökök reprezentáltak, de ezúttal a számításba vett arisztokraták pártpolitikai elköteleződése lehetővé tette a pártok felettinek számító Thallóczy személyében egy szaktörténész jelölését, és egyhangú megválasztását. Kapcsolatukban ezáltal a levéltárügy mellett új területen állandósult a szakmai együttműködés és az intenzív levelezés. Thallóczy fontos elnöki kezdeményezését, a társulat pénzügyi helyzetét megszilárdító társadalmi mecenatúra kiépítését ügyvezető alelnöke meglehetősen szögletességgel bonyolította, és eluralkodó hivatalnoki mentalitásával fékezte a további új elképzeléseket. A társulati ügyekkel spékelt sűrű levelezésből viszont változatlanul sötét kontúrokkal rajzolódta ki Csánki levéltárvezetői

gyakorlatának negatív vonásai. A régóta ambicionált pozícióját ugyanis olyan áldozatnak fogta fel, amely megszüntette számára a tudományos munka lehetőségét. „Én amúgyis elveszem, amint az Országos Levéltár mostani vezetésére vállalkoztam. Tudománnyal, mint író, nem foglalkozhatom” – panaszkodott alig néhány héttel kinevezése után (59. levél, 1912. május 4.). A vezetői pozícióban egyébként teljes joggal szentelte minden figyelmét az évszázadonként jó ha egyszer adódó feladatnak: a nemzeti levéltári épület tervezésének és kivitelezésének. Helyesen mozgósított jelentős energiákat az iratanyag költöztetésének előkészítésére, de ezt az elkerülhetetlen, teljes igénybevételt jelentő mechanikus munkát már nem használta fel a levéltáraknak a 20. század elejétől új kihívást jelentő „ismertető leltárak” elkészítésének megalapozására. A leveleiben sokat emlegetett Károlyi Árpád, aki vele egy időben regnált a bécsi Házi-, Udvari- és Állami Levéltárban, viszont követhető példát adva sikerrel irányította és győzte meg az ottani ifjú levéltáros nemzedéket, (amelyet Ludwig Bittner és Szekfű Gyula neve fémjelzett), az ilyen jellegű tudományos munka fontosságáról. Csánki nem adott távlati levéltári tudományos programot, hanem a hivatali munkarend merev betartását és a bürokratikus hivatalnoki teljesítményt helyezte előtérbe, amellyel megnehezítette munkatársai kutatásait és történelmi érvényesülését. Hierarchikus világlátása és érzéketlen, tapintatlan eljárásai nagyon gyorsan permanens konfliktusba sodorták a tudományos tisztviselők nagyobb hányadával. Elégedetlenkedő beosztottjai azt a módszert választották a történelmi alkotómunkára, amelyet másfél-két évtizeddel korábban Csánki is mesterien gyakorolt, hogy időt nyerjen történelmi földrajzi műve befejezéséhez. A századforduló körül valóságos ragályos levéltárnoki kórnak számított a nehezen kontrollálható neuraszténiás megbetegedés, mert az azt tanúsító orvosi igazolásokkal egy-egy nagyobb történelmi munkához hónapokra – Csánki esetében évekre – mentesülni lehetett a levéltárba való bejárástól, és megszabadulni a terhes hivatali ügyintéztől (48. levél, 1911. november 12. és 77. levél, 1913. április 17.). Hivatali szigorításai alól Thallóczy két állandó levéltári szerzőtársa, Barabás Samu és Horváth Sándor sem kapott könnyítést. Különösen az utóbbi fiatal mediavistával mérgesedett el olyan mértékben a viszonya, hogy azt a bécsi bennfentes tekintélye csupán átmeneti időre tudta csillapítani (90. levél, 1913. november 29.), s egy évtized múlva halálos tragédiába torkollott a kibékíthetetlen személyes ellenszenv.

A kötet felsorolhatatlanul számos aspektusát világítja meg a korabeli történész közéletnek, noha összeállítója csupán egyetlen kéziratári őrzési egység anyagát dolgozta fel. Szigorúan ragaszkodott a közlés formális teljességéhez, még akkor is, ha egy levél melléklete utólagosan téves rendezés során került a sorozatba (7. levél, 1895. szeptember 15.). Nem vállalkozott más gyűjtemények bevonásával a csonka, eredetileg összetartozó levélgyűjtemények rekonstrukciójára, vagy hogy legalább jelezze a levélbeni utalások alapján informatív mellékletek esetleges hollétét. A tartalmi információkat takarékosan látta el tárgyi magyarázó jelzetekkel. Csánki szövegeinek feltétlen tisztelete olykor odáig terjedt, hogy nem korrigálta megjegyzésekkel a levélíró nyilvánvaló ténybeli tévedéseit, ezért például Óváry Lipót vezetői megbízása melletti érvelése kifejezetten értelmzési nehézséget okozott (17. levél, 1903. július 16.). Csánki személyiségének kiegyensúlyozottabb megítélését bizonyára segítette volna, ha figyelembe veszi Sashegyi Oszkár tanulmányait az Országos Levéltár személyzeti viszonyairól. A kiadvány gerincét alkotó közel kettőszáz Csánki levél döntő hányada – legalább öthatoda – az 1910–1916 közötti években íródott, amely szakmai tevékenységének kétségkívül fontos időszaka, de félévszázados levéltárosi és történelmi pályafutásának csupán töredéke, így az egyetlen személyhez kötődő forrásközlés lényegében torzónak számít. Csak társulati ügyvezető alelnökként is lényegesen hosszabb ideig – több mint húsz évig – szolgálta a két gróf, Teleki Géza és Klebelsberg Kuno elnöki működését, mint amit időben a jelen kötet lefedett.

A tudósi levelezések közzététele ma már a tudománytörténelmi díszciplina önálló területé, s a specializálódás olyan méreteket öltött, hogy nagyívű történelmi pályák egész sorát

dokumentálja a teljes szakmai levelezés módszeres feltárása és összegyűjtése. Ezen a területen a hazai munkák közül elsőként Soós István teremtett történész-levelezés kötetével módszertanilag megalapozott, követésre érdemes hagyományt. Azóta Csánki korszakával közvetlenül érintkező levelezés-kötetek is napvilágot láttak. Kor- és munkatársa, Barabás Samu korrespondenciájából hat évtizedet fogott át a sepsiszentgyörgyi válogatás. (*Csánki Árpád: Barabás Samu 1855–1940. Sepsiszentgyörgy 2006.*) A művészettörténész Henszlmann Imre széles nemzetközi kapcsolatrendszerének két kötetre terjedt a dokumentációja, és az erdélyi közgyűjteményi tudós mindenek, Kelemen Lajos levelezésének a korábbi évben indult meg a teljesség igényével készülő kiadása. A magyarországi tudóslevelezések közzétételének egységes módszertani szempontrendszerét az utóbb említett kötetekre már nem adaptálták, és fragmentáltságára jellemző, hogy három kiadónál jelent meg a recenzált munkával együtt összesen négy kötet. Ezen a területen célravezető lenne tisztázni és egységesíteni a kiadási alapelveket, valamint figyelembe venni a nemzetközi tapasztalatokat, amelyhez elsősorban a Bajor Tudományos Akadémia gondozásában a *Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts* című sorozatból olyan historikusok, mint Theodor Mommsen, Johann Gustav Droysen, Johannes Haller és az osztrák Heinrich von Srbik tudományos levelezése kiadásának módszertani hozadékát lehetne hasznosítani. A tartalmas előmunkálat és a levéltárosi tapasztalat, amely a recenzált kötet szakmai színvonalának fedezete, valósággal felkínálja Reisz T. Csabának a lehetőséget ezeknek a módszertani irányelveknek az összegzésére, és természetesen a minél teljesebb Csánki levelezés-korpusz feltárására és kiadására.

Ress Imre

MAGYAROK SZOVJET FOGSÁGBAN

Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként

vagy politikai rabként elhurcoltakról

Szerk. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2016. 240 oldal

Annak hatására, hogy a 2015–2017 közötti időszak a Szovjetunióba hurcoltak emlékévé lett, rengeteg kiállítás, helyi kutatáson alapuló könyv és gyűjtés látott napvilágot. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága a jelenleg ismertett kötetel járult hozzá az elhurcoltak történetének feldolgozásához.

Az előszó nem oldja fel a kiadvány létrejöttének indokát, csak egy szemelvénygyűjtemény közreadásának célját szögezi le. Az, hogy ennek miféle funkciója van, netán a téma „össznarratív” létrehozását kívánja formába önteni, vagy a tudományos eredmények összefoglalását szeretné, esetleg pedagógiai motivációja lenne – nem derül ki. Ennek ellenére a kötet szép, és a modern – főleg ismeretterjesztő – könyvek hagyományaihoz mérten izgalmasan szerkesztett kulcsínnel rendelkezik: ábrák, térképek, használati tárgyak fényképei nemcsak díszítik, de forrásértékkel is kiegészítik az oldalakat.

A szerkesztők öt sorszámozott téma köré csoportosították az interjúrészleteket, amiket bemutató leírások előznek meg. A gyűjteményt többségében már megjelent közlésekből válogatták ki, egymás mellé helyezve őket. Ez alól Tóth Gábor szerkesztő gyűjtése a kivétel, amely némi exkluzivitást ad a munkának.

A kötet a második világháború utáni elhurcolásokra és hadifogságra helyezi a hangsúlyt, és csak nagyon érintőlegesen foglalkozik az 1944 előtti magyar GULAG hadifoglyokkal.